

УДК 37.016:91

ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ЧЕРЕЗ ІНТЕГРОВАНІЙ ЗМІСТ КУРСІВ ЗА ВИБОРОМ

Тетяна Назаренко, доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувачка відділу навчання географії та економіки, Інститут педагогіки НАПН України.

ORCID: 0000-0001-7354-5245

E-mail: geohim@ukr.net

Оксана Браславська, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри географії та методики її навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0003-0852-686X

E-mail: oksana.braslavska@udpu.edu.ua

Людмила Озерова, викладач-стажист кафедри географії та методики її навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0001-7802-7068

E-mail: ludmila.ozeroval6@ukr.net

У статті досліджено актуальні проблеми шкільної методики, що виникають при викладанні географії. Встановлено, що інтегративний характер географії вимагає використання варіативного чинника для посилення основних географічних курсів в школі, таким чином виникає потреба в курсах за вибором. Досліджено практику впровадження інтегративних курсів за вибором у шкільній географічній освіті. Доведено ефективність упровадження інтегрованих географічних курсів, необхідність розроблення сучасних навчальних програм з природничих предметів, що є комплексними й створеними на основі єдиної освітньої галузі державного стандарту.

***Ключові слова:** інтегративне навчання; природнича освіта; курси за вибором; вивчення географії; предметні компетентності; заклади загальної середньої освіти; навчальний матеріал; компетентнісний підхід.*

STUDY OF GEOGRAPHY IN GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS THROUGH THE INTEGRATED CONTENT OF ELECTIVE COURSES

Tetiana Nazarenko, Doctor of Pedagogic Sciences, Senior Research Officer, Head of the Department of Geography and Economics, Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.

ORCID: 0000-0001-7354-5245

E-mail: geohim@ukr.net

Oksana Braslavska, Doctor of Pedagogic Sciences, Professor, Head of the Department of Geography and Methods of Teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-0852-686X

E-mail: oksana.braslavska@udpu.edu.ua

Liudmyla Ozerova, Trainee Lecturer at the Department of Geography and Methods of Teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0001-7802-7068

E-mail: ludmila.ozeroval6@ukr.net

The article examines current issues that arise in the teaching of geography. The integrative nature of the subject of geography requires the use of a variable factor to strengthen the basic geographical courses in the school, so there is a need for a variety of elective courses. The practice of introducing integrative elective courses in school geographical education has been studied.

Elective courses play an important role in the school system. These are required subjects of the student's choice that support the chosen profile. Unlike typical courses, elective courses are compulsory. The purpose of studying elective courses is to focus students on individualization of learning and socialization; to prepare for a conscious and responsible choice of future professional activities.

In the process of content selection, it is necessary to find out: what laws, theories, ideas, principles, concepts, skills, and types of student activities are offered for mastering, how the study material will contribute to the internal specialization of education and the formation of specialized skills; for which professions, fields of activity the selected content is required, which students must know and be able to do before studying the elective course.

Researchers have proved the effectiveness of the implementation of integrated geographical courses, the need to develop comprehensive curricula in natural subjects on the basis of a single educational field of state standard, and the importance of forming holistic (integrated) knowledge, and a scientific worldview. However, the lack of specialists and general teaching methods makes it difficult to implement an integrative approach in elective courses.

Keywords: *integrative learning; natural education; elective courses; geography studies; formation of subject competencies; institutions of general secondary education; educational material; competence approach.*

У сьогоднішньому суспільстві, що не перебуває в промисловій економіці, спостерігається зменшення знань та компетентностей. Тому вважаємо, що саме міждисциплінарне навчання лежить в основі нових підходів до освіти. Географія – це комплекс природничих та суспільних наук, що вивчає географічну оболонку Землі [7]. Одним із напрямів змін в освітньому процесі в умовах реформи загальної середньої освіти в Україні є запровадження інтегрованого навчання, зокрема через введення нових адаптивних курсів «Пізнаємо природу» та «Досліджуємо природу» для 5–6 класів, де спостерігається географічна складова та інтегрований зміст курсів за вибором для старшокласників.

Ці новації спонукали вітчизняних учених та практиків до інтенсивних дослідницьких пошуків змістового, цільового, дидактичного, методичного наповнення освітнього процесу програмами курсів за вибором для посилення інтегративної складової. Реалізація міжпредметних та надпредметних змістових ліній в освіті сприятиме формуванню в учнів прикладних природничих компетентностей. «Розроблення й впровадження вчителями методики навчання з інтегративною складовою надасть можливість учням мислити глобально без прив'язки до навчального предмету; створюватиме уявлення вчителів про міжпредметність та надпредметність, що забезпечуватиме розвиток у здобувачів освіти міждисциплінарного мислення, зокрема й формування географічної картини світу» [6, с. 4].

За сприяння науковців відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України для посилення варіативного чинника з метою популяризації

географії як навчального предмета були створені різноманітні навчальні програми для курсів за вибором з інтегративною складовою. Після запровадження означених навчальних програм в експериментальні заклади загальної середньої освіти Київської і Черкаської областей було проведено дослідження результатів роботи вчителів географії. В опитуванні взяв участь 131 респондент. З твердженням «Інтегроване навчання – позитивний фактор у формуванні цілісного природничого світогляду учнів», повністю згодними є 57,9% учителів. Повністю погоджуються з тим, що інтегровані курси за вибором сприятимуть запровадженню компетентнісного підходу – 21,3% учителів. Зацікавлені в збереженні географії як навчального предмета 79,2% учителів. Не готові до кардинальних змін – 64,0%, а 16,0% – готові змінюватись самі та змінювати зміст і форми надання освітніх послуг з географії. 20,0% респондентів висловилися за отримання відповідних знань. Дані показані на діаграмі 1.

Як доводять наведені результати опитування, недооцінка потенціалу інтегрованих курсів за вибором спостерігається відповідно до рівня сформованості професійної компетентності вчителів. При цьому позитивна оцінка можливостей зазначених курсів у формуванні географічної компетентності учнів значно нижча, ніж оцінка світоглядотвірної функції інтеграції географії. Така позиція респондентів дослідження пояснюється тим, що у ретроспективі історично першою у вітчизняній освіті сформувалася світоглядна парадигма, а перехід до компетентнісної парадигми в практичній діяльності вчителів української школи не є завершеним [19].

Рис. 1. Інтегроване навчання – позитивний фактор у формуванні цілісного природничого світогляду учнів

Таким чином, існує суперечність між запровадженням компетентнісного підходу в шкільну освіту України, що зображено в Законі України «Про освіту» та недостатньою методологічною готовністю вчителів географії до формування світоглядної компетентності здобувачів освіти через інтегрований підхід в географії шляхом курсів за вибором. Так, у Законі України «Про освіту» вказано, що «метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального,

економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору» [15].

Наголошуючи на потребі самореалізації компетентностей особистості, О. Браславська вказує: «Сьогодні про природничу освіту говорять як про сукупність розгалуженого комплексу багатьох наукових дисциплін. Але, перш за все: біологія, географія, екологія, хімія, фізика і астрономія. Тобто, можна з впевненістю говорити про потребу в біологічній, географічній, екологічній і т.д. компетентностях учнів, які формуватимуться у них протягом усього навчання в школі» [2, с. 42]. Підтримуючи думку автора, ми стверджуємо, що навчання географії через інтегративний зміст курсів за вибором може стати методологічною базою для створення умов, що сформують в учнів цілісний науковий світогляд через ключові та предметні компетентності в галузі природничих наук. Передумовою такого припущення є те, що «розвиток суспільства в XXI столітті відбувається під знаком інтеграції, коли має формуватися новий тип професіонала, орієнтований на інновації, на інтереси та цінності людини й суспільства» [5, с. 36].

Поняття «інтеграція» розглядають у різних смислових аспектах головними серед: «об'єднання», «зв'язаність», «взаємопроникнення елементів, функцій системи» та інше. Серед характерних особливостей інтеграції змісту природничих предметів на межі XX–XXI століть науковці відзначають світоглядний та розвивальний компоненти: формування інтегративного мислення здобувачів освіти, розробка концепцій цілісної природничої освіти; інтеграція знань засобами сучасних інформаційних технологій тощо. Найбільш ґрунтовно методологічну сутність інтеграції природничих дисциплін розроблено такими науковцями як С. Гончаренко [3, с. 2–3], К. Гуз [4, с. 7–12], Т. Засєкіна [5, с. 11–126], В. Ільченко [6, с. 12–21]. Якщо узагальнити публікації з проблеми інтеграції природничих предметів в освіті, то «можна виділити такі підходи: фундаментальний (інтеграція елементів знань на основі загальних закономірностей природи), методологічний (зміст формується шляхом об'єднання інформації з різних наукових галузей навколо універсальних понять) та прагматичний («природничі науки для користувача»)» [14, с. 241]. Досить поширеним серед освітян України є прагматичний підхід, який виявляється у таких цілях інтеграції, як оптимізація, раціоналізація процесів навчання. Попри широку представленість наукових досліджень, науково-методичних розробок, на допомогу вчителю щодо становлення світогляду учнів у природничій освіті проблема формування світоглядної компетентності здобувачів освіти засобами інтеграції природничих предметів потребує більш глибокого аналізу.

У психолого-педагогічній науці здійснюється перегляд багатьох теорій, окремих світоглядних ідей, фактів, які раніше здавалися безсумнівними, оскільки в системі освіти діяли інші напрями розвитку педагогіки. Ми будемо послуговуватися змістом наукових робіт вітчизняних та закордонних учених, які працювали в площині інтегрованого підходу та інтеграції в змісті навчання.

Теорію інтеграції розробляли І. Бех, Н. Бібік, С. Гончаренко, К. Гуз, В. Ільченко, С. Клепко, Ю. Мальований, Т. Пушкарьова, А. Степанюк, О. Ярошенко та інші. У розробленні теорії формування змісту освіти брали участь Г. Васьківська, В. Красєвський, І. Лернер, О. Ляшенко, О. Савченко, С. Трубочева, А. Хуторський. Підвищення рівня якості надання природничої освіти, питання покращання викладання

окремих природничих предметів у закладах загальної середньої освіти стало наріжним каменем праць багатьох учених і дослідників. Теорію й методику навчання природничих предметів досліджували Т. Байбара, О. Браславська, О. Бугайов, Н. Буринська, Л. Величко, М. Гриньова, М. Головка, К. Гуз, В. Ільченко, Т. Коршевніук, О. Ляшенко, Т. Назаренко, Є. Онацький, С. Рудишин, М. Скаткін, Т. Сокол, А. Степанюк, О. Топузов, А. Усова, Д. Шабанов, М. Шут, О. Ярошенко, які окреслили понятійно-категоріальний апарат, методологію досліджень сучасного стану і попередніх здобутків означеної галузі освіти, визначили основні теоретичні та методичні засади навчання природничих предметів. Вивчення природознавства як інтегрованого курсу висвітлено у працях Л. Булави, К. Гуза, В. Ільченко, Т. Пушкарьової та інших науковців і практиків.

Аналіз напрацювань науковців у межах досліджуваної проблеми дає підстави стверджувати, що питання дидактичних засад упровадження інтегративного підходу в шкільній природничій освіті до цього часу не знайшло належного розв'язання і потребує подальшого вивчення. Тож обрана нами проблема дослідження полягає у з'ясуванні питання, чи є інтеграція тим методологічним принципом, що може підвищити якість навчання географії у закладах загальної середньої освіти. Якщо «так», то чим це можна довести? Якими є дидактичні засади й умови реалізації інтегративного підходу при навчанні географії? Пошук відповідей на ці запитання визначає концепцію дослідження, яка включає три взаємопов'язані концепти на методологічному, теоретичному й практичному рівнях.

Метою статті стало завдання висвітлити потенціал інтегрованих курсів за вибором для формування географічної компетентності в учнів закладів загальної середньої освіти.

Навчання завжди повинне мати дослідницький характер. Колаборативно-конструктивістська модель навчання інтегрованого змісту знань базується на дослідницькій парадигмі. Через різноманітні інтегровані курси здобувачами освіти виконуються пошуково-дослідницькі завдання, що сприяють формуванню географічної компетентності учня. Географічну компетентність дослідники пов'язують зі здатністю особистості «бачити та розуміти навколишній світ, орієнтуватись у ньому, усвідомлювати свою роль і призначення, творчу спрямованість, уміти обирати цільові та значеннєві установки для своїх дій і вчинків, приймати рішення» [12, с. 51]. Усі ці поняття є складовими у географічній освіті. Ключові поняття шкільних географічних курсів: «природничо-наукова картина світу», «науковий світогляд», «ціннісне ставлення до навколишнього оточення» – є складниками й світоглядної компетентності учня, які формуються і розвиваються засобами інтеграції. Ядром світоглядної компетентності є світогляд як цілісна система знань, переконань, ціннісних ставлень до природи, суспільства та місця людини у світі, який формується і розвивається в процесі навчання та практичної діяльності.

Значення географічної освіти є особливо важливим для формування в людини природничої картини світу, виховання активного відповідального громадянина і діяча. Зміст навчання конкретизується у специфічній комбінації базових загальноосвітніх предметів, що вивчаються на профільному рівні та курсів за вибором. Деякі теми з географії уточнені в освітніх програмах курсів за вибором, що сприяє плануванню індивідуальної освітньої траєкторії здобувача, варіативності, альтернативності,

гнучкості освітнього процесу в школі. Вони мають бути широко представлені у змісті навчання.

Набір курсів за вибором визначається на рівні закладу загальної середньої освіти. На думку Т. Назаренко, Д. Пузікова, їхній зміст має відповідати актуальним потребам, особистим освітнім цілям і мотивам учнів [13, с. 18]. Поглиблене вивчення географії можна реалізувати через організацію в закладі загальної середньої освіти різноманітних факультативів інтегративного змісту: природокористування, агроекологія, біогеографія, історикогеографія, історичне краєзнавство тощо.

У розробці навчальних програм для курсів за вибором, варто брати до уваги принципи комплексності, єдності й нерозривності, взаємозв'язку глобального, національного і краєзнавчого, практичності побудови змісту географічної освіти в школі. Отже, основним завданням функціонування в школі інтегрованих географічних курсів за вибором є формування основ природничої картини світу та визначення місця людини на Землі.

На сьогодні географія є тим інтегрованим навчальним предметом, що розкриває суть і закономірності диференціації географічної оболонки як єдиної системи. Разом з тим, якщо розглядати географію у змісті моделі «інтегрованого курсу», то постає проблема розриву дуалістичної єдності географії на «природничу та суспільну складові». Але саме у цій єдності й визначається важлива роль географії у школі – розуміння взаємозв'язків між природними компонентами, населенням і господарством на різних територіальних рівнях (локальному, державному, світовому). При аналізі навчальних програм інтегрованого курсу «Природознавство» їхній географічний компонент представлений у вигляді вивчення або окремих геосфер, або у контексті взаємодії людини і природи, або як ресурс для вивчення окремих технологій. Тому співвідношення географічної компоненти у цих курсах є досить низьким. Також у жодній із програм у рубриці «Дослідження» не використовують географічні методи досліджень (картографічний, геоінформаційний, порівняльно-географічний) поряд із всебічним використанням фізичного та хімічного експериментів, мікроскопічних методів дослідження. Отже, ця модель інтеграції у природничі науки для географії є деструктивною, оскільки для повноцінного злиття з рештою компонентів (фізичний, хімічний, біологічний) на заваді стає природничо-суспільна дуальність.

Орієнтація на наскрізні змістові лінії як особливі методичні засади функціонування географічної освіти в закладах загальної середньої освіти є засобом інтеграції ключових і загальнопредметних компетентностей [10]. «Мета наскрізних ліній – «сфокусувати» увагу й зусилля вчителів-предметників, класних керівників, зрештою, усього педагогічного колективу на досягненні життєво важливої для учня й суспільства мети, увиразнити ключові компетентності» [11].

Компетентнісний підхід до формування змісту географічної освіти в закладі загальної середньої освіти припускає посилення діяльнісно спрямованого навчання, що означає перетворення результатів не стільки в об'єктно-знаннєво-центричні, скільки у практикоповедінкові форми (вирішення практичних задач, висловлення конкретного бачення предмета чи процесу, аналіз співвідношення чи закономірностей, самостійне знаходження інформації для чогось конкретного, знаходження відповіді на питання: навіщо ця інформація, як нею скористатися тощо). Саме це, у певній мірі, допомагає зробити курси за вибором різних форматів.

На відміну від факультативів, курси за вибором обов'язкові для відвідування учнями, адже відіграють важливу роль у системі шкільного навчання. Це обов'язкові предмети за вибором учня, які підкріплюють обраний профіль. «Метою вивчення курсів за вибором є орієнтація учнів на індивідуалізацію навчання і соціалізацію; на підготовку до усвідомленого і відповідального вибору сфери майбутньої професійної діяльності. Учні гімназій і ліцеїв мають можливість обрати індивідуальну освітню траєкторію за власним уподобанням та здібностями. Головними завданнями курсів за вибором географічного спрямування в гімназії та ліцеї: сприяння у самовизначенні учнів у виборі подальшої професійної діяльності; створення позитивної мотивації навчання на обраному профілі; ознайомлення учнів з основними видами діяльності обраного профілю; активізація пізнавальної діяльності учнів» [16]; формування інформаційної та комунікативної компетентності здобувачів освіти.

«Першочерговим та головним у навчанні економіки та курсів за вибором в гімназіях та ліцеях є вибір учнів, які спроможні критично мислити, зробити свідомий вибір, бути суб'єктом своєї життєдіяльності – особистостей, що здатні самоактуалізуватися. Під час відбору творчих, активних учнів, які можуть у майбутньому стати лідерами економіки та соціального життя, великого значення в гімназії та ліцеї необхідно надавати спрямованості особистості. Ця інтегральна характеристика визначається особливостями смислової та цільової сфер людини, яка лежить в основі побудови актуальної поведінки та життєвого самовизначення» [1, с. 13].

Зміст програм орієнтованих елективних курсів містить у собі поглиблене вивчення окремих тем базових загальноосвітніх програм і забезпечує підвищений (поглиблений) рівень вивчення того чи іншого навчального предмета. Нагадуємо, що курси за вибором поділяються на курси підвищеного рівня; курси, де поглиблено вивчаються окремі розділи основного курсу; курси, де поглиблено вивчаються окремі розділи основного курсу; прикладні курси; курси вивчення методів пізнання навколишнього світу; курси історії предмета; курси вивчення методів розв'язування задач. Під час відбору змісту курсу «необхідно з'ясувати: які закони, теорії, ідеї, принципи, поняття, уміння, навички, види учнівської діяльності пропонуються для засвоєння, яким чином навчальний матеріал буде сприяти внутрішньо-профільній спеціалізації навчання і формуванню профільних умінь і навичок; для яких саме професій, галузей діяльності потрібен відібраний зміст, що учні мають попередньо знати та вміти перед вивченням курсу за вибором» [13, с. 15].

Щодо курсу «Економічна грамотність», то всупереч тому, що майже три десятиліття розвитку в нашій країні ринкової економіки, «рівень практичної економічної грамотності населення залишається надзвичайно низьким. Ідеться не просто про формальне знання, а про вміння широких верств населення користуватися банківським кредитом, готівковою валютою, депозитами, організувати домашні заощадження, управляти сімейним бюджетом тощо. Усі питання, пов'язані з економічною та фінансовою грамотністю населення, особливо учнівської молоді, потребують кардинальних змін, продуманої і цілеспрямованої діяльності урядових структур. Слід зазначити, що останнім часом робляться певні спроби поліпшити ситуацію, тобто почала запроваджуватися низка реформ, котрі пов'язані з майбутньою економічною ситуацією в Україні, а саме: диверсифікацією економіки (акцент на високотехнологічні напрями в розвитку господарства, тобто програмне забезпечення,

біотехнології, зелена енергетика, натуральне сільське господарство, туризм); стандартизація продукції відповідно до вимог зовнішньоекономічних партнерів України; поліпшення бізнес-клімату» [11]; проведення структурних реформ (земельної, судової, регулятивної, адміністративної, фіскальної, пенсійної, освітньої, медичної тощо).

Гуманізація географічної освіти як у змісті, так і в освітньому процесі сприяє формуванню в учня його свідомості й поведінки. Складність, нерозв'язаність і невирішеність проблеми гуманізації сфери освіти полягає у відсутності чітких традицій економічного виховання та чітко визначених шляхів формування ініціативної, самобутньої індивідуальності. Її розв'язання значною мірою лежить у площині розвитку свідомої і творчої співпраці учителя та учня. При цьому зміст, форми і методи організації виховної роботи змінюються в залежності від вікових особливостей здобувачів освіти, сформованості їхньої свідомості, інтересів, характеру, мотивів тих чи інших вчинків, що вимагає індивідуального підходу до кожного.

Індивідуальний підхід в освіті вимагає активних пошуків дієвих шляхів виховання кожного школяра з урахуванням його психічного розвитку, його особистого досвіду.

Використання міжпредметних зв'язків особливо важливе в старших класах, де елементи економіки вивчаються в межах соціально-економічної географії. Саме соціальна й економічна географії досліджують територіальну організацію суспільного виробництва, форми організації життя людей. Звертаємо увагу на те, що географія населення, яка розкриває структуру й територіальну організацію населення, географія промисловості, в основі якої лежить дослідження закономірностей розвитку промислового виробництва, географії сільського господарства, транспорту, природних ресурсів, рекреаційна географія, туризм тощо, мають величезний змістовий потенціал для добору навчального матеріалу курсів за вибором. Разом з тим, саме вони володіють фундаментальними економічними поняттями й термінами, фактами, законами, теоріями, ідеями, методами пізнання, які учні мають засвоїти в курсі «Економічної грамотності». Для успішного розв'язання окресленого завдання необхідно визначити шляхи перетину економіки як елемента освітнього процесу, з різними галузями наук (географія, історія, математика тощо). Це потребує об'єднання зусиль провідних дидактів, науковців-теоретиків (представників природничих і суспільствознавчих наук), учителів-практиків.

Таким чином, при використанні моделі цілісності природничих знань та вмій географічний елемент може інтегруватись насамперед в економічний, у хімічний, біологічний та фізичний і навпаки. Водночас кожен з цих предметів може викладатися окремо, не порушуючи суто їхніх особливостей. Досягається певна рівновага між інтеграційними мотивами навчання (власне створення цілісної природничої картини світу) та можливостями інтеграції кожного з предметів, на що й спрямоване вивчення географії в закладах загальної середньої освіти через інтегрований зміст курсів за вибором.

При дослідженні актуальних проблем шкільної методики, що виникають при викладанні географії, було встановлено, що її інтегративний характер базується на використанні варіативного чинника для посилення основних географічних курсів у школі, що сприяє широкому запровадженню саме курсів за вибором. Досліджено практику впровадження інтегративних курсів за вибором у шкільній географічній освіті

й встановлено її ефективність, що підтверджує необхідність розроблення сучасних навчальних програм з природничих предметів, що є комплексними й створеними на основі єдиної освітньої галузі державного стандарту.

Перспективи подальших розвідок в обраному напрямі окреслюємо тим, що компетентнісний підхід в закладах загальної середньої освіти припускає посилення спрямованого навчання, що означає перетворення результатів не стільки в об'єктно-знансцентричні, скільки в поведінкові форми (розв'язання практичних задач, висловлювання конкретного бачення предмета чи процесу, аналіз співвідношення чи закономірності, самостійне знаходження інформації для виконання конкретного завдання тощо). Саме це повною мірою сприяє розробці курсів за вибором різних форматів, а дослідження методики їх впровадження має стати перспективою подальших розвідок науковців та вчителів-практиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барадія Н. Г., Ковчин Н. А., Криловець М. Г. та ін. Методика компетентісно орієнтованого навчання курсів економічного спрямування в гімназії та ліцеї: навч.-метод. посіб. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2021. 127 с. URL: <https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/Metodyka-kompetentnisno-oriyentovanoho-navchannya-kursiv-ekonomichnoho-spryamuvannya-v-himnaziyi-ta-litseyi.pdf> (дата звернення: 18.02.2022).
2. Браславська О. В. Компонентний склад природознавчої компетентності особистості. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. Умань: Візаві, 2020. Вип. 1(21), Ч. 2. С. 41–50.
3. Гончаренко С. У. Інтеграція наукових знань і проблема змісту освіти. *Філософія освіти*. Київ: ПостМетодика, 1994. С. 2–3. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/710312/1/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0%201994%20%E2%84%96%20%20%D0%A1.%202-3.pdf> (дата звернення: 16.01.2022).
4. Гуз К. Ж. Зміст освітньої галузі «Природознавство» як основа формування інтегрованого курсу для старшої школи. *Педагогічні засади навчання природознавства в загальноосвітній школі*. Полтава: ПОППО, 2017. Вип. 7. С. 12–17.
5. Засекіна Т. М. Інтеграція в шкільній природничій освіті: теорія і практика: монографія. Київ: Педагогічна думка, 2020. 400 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/722404/1.pdf> (дата звернення: 13.12.2021).
6. Ільченко В. Р. Психолого-педагогічні умови формування наукового мислення учнів загальноосвітньої школи під час вивчення природничих дисциплін. *Педагогічні засади навчання природознавства в загальноосвітній школі*. Полтава: ПОППО, 2017. Вип. 7. С. 27–29.
7. Концепція географічної освіти в основній школі. URL: <http://undip.org.ua/info/1023/> (дата звернення: 18.02.2022).
8. Курси за вибором з економіки та економічної географії: метод. посібн. для вчителя / уклад. Т. Г. Назаренко. Харків: Видавнича група «Основа», 2020. 192 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/720721> (дата звернення: 01.11.2021).
9. Мойсєєва С. Г. Використання елективних курсів для підвищення кваліфікації вчителів географії та економіки. Ч. 1. URL: <http://ipro.com.ua/library/attachments/article/248/%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%20%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81%D0%B8.d.pdf> (дата звернення: 01.11.2021).
10. Навчальні програми. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/> (дата звернення: 28.02.2022).
11. Навчальні програми 5–9 класи. Наскрізнні змістові лінії. URL: <https://imzo.gov.ua/osvita/zagalno-serednya-osvita-2/navchalni-prohramy-5-9-klasy-naskrizni-zmistovi-liniji/> (дата звернення: 19.02.2022).
12. Назаренко Т. Г. Методика навчання географії в профільній школі: теорія і практика: монографія. Київ: Педагогічна думка, 2013. 380 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/9886/> (дата звернення: 26.02.2022).
13. Назаренко Т. Г., Пузіков Д. О. Особливості впровадження курсів за вибором з економічної географії та економіки в освітній процес закладів загальної середньої освіти України. *Географія*. Київ: Видавнича група «Основа», 2019. Вип. 15–16(379). С. 11–25. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/71745> (дата звернення: 24.03.2022).

14. Пастирська І. Досвід інтеграції змісту дисциплін природничого циклу ХХ – початок ХХІ століття). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. Умань: Візаві, 2011. Ч. 2. С. 240–247. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpudpu_2011_2_33 (дата звернення: 09.10.2021).*
15. Про освіту: Закон України від 05.09.2017. № 2145–19. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 02.02.2022).
16. Про затвердження Концепції профільного навчання у старшій школі: Наказ МОН від 21.10.13 № 1456. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/37784/ (дата звернення: 23.03.2022).
17. Про проведення експерименту всеукраїнського рівня «Розроблення і впровадження навчально-методичного забезпечення інтегрованого курсу «Природничі науки» для 10–11 класів закладів освіти загальної середньої освіти» на серпень 2018 – жовтень 2022 роки»: Наказ МОН від 03.08.2018 № 863. URL: <https://imzo.gov.ua/2018/08/06/nakaz-mon-vid-03-08-2018-863-pro-provedennya-eksperymentu-vseukrajinskoho-rivnya-rozroblennya-i-vprovadzhenntya-navchalno-metodychnoho-zabezpechennya-intehrovanoho-kursu-pryroodnychi-nauky-dlya/> (дата звернення: 17.02.2022).
18. Топузов О. М., Самойленко В. М., Вішнікіна Л. П. Загальна методика навчання географії. Київ: Картографія, 2012. 511 с.
19. Prokopenko O., Osadchenko I., Braslavskaya O. and oth. Competence approach in future specialist skills development. *International Journal of Management*. 2020. Vol. 11, № 4. P. 645–656.

REFERENCES

1. Baradiya, N. H., Kovchyn, N. A., Krylovska, M. H. (2021). *Metodyka kompetenysno oryentovanoho navchannya kursiv ekonomichnoho spriamuvannya v himnazii ta litsei*. Kyiv: KONVI PRINT. URL: <https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/Metodyka-kompetentnisno-oryentovanoho-navchannya-kursiv-ekonomichnoho-spryamuvannya-v-himnazyi-ta-litseyi.pdf> [in Ukrainian].
2. Braslavskaya, O. V. (2020). Komponentnyi sklad pryrodnavchoi kompetentnosti osobystosti. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia, issue 1(21), 41–50* [in Ukrainian].
3. Honcharenko, S. U. (1994). Intehratsiia naukovykh znan i problema zmistu osvity. *Filosofiya osvity. Kyiv: PostMetodyka, 2–3*. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/710312/1/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0%201994%20%E2%84%96%20%20%D0%A1.%202-3.pdf> [in Ukrainian].
4. Huz, K. Zh. (2017). Zmist osvitnoi haluzi «Pryrodnavstvo» yak osnova formuvannya intehrovanoho kursu dlia starshoi shkoly. *Pedahohichni zasady navchannya pryrodnavstva v zahalnoosvitnii shkoli, issue 7, 12–17* [in Ukrainian].
5. Zasiakina, T. M. (2020). Intehratsiia v shkilnii pryrodnychi osviti: teoriia i praktyka: monohrafiia. Kyiv: Pedahohichna dumka. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/722404/1.pdf> [in Ukrainian].
6. Ilchenko, V. R. (2017). Psykholoho-pedahohichni umovy formuvannya naukovoho myslennia uchniv zahalnoosvitnoi shkoly pid chas vyvchennia pryrodnychyykh dystsyplin. *Pedahohichni zasady navchannya pryrodnavstva v zahalnoosvitnii shkoli, issue 7, 27–29* [in Ukrainian].
7. Kontseptsiiia heohrafichnoi osvity v osnovnii shkoli. (2021). URL: <http://undip.org.ua/info/1023/> [in Ukrainian].
8. Kursy za vyborom z ekonomiky ta ekonomichnoyi heohrafiyi: metod. posibn. dlya vchytelya. (2020). T. H. Nazarenko (Ed.). Kharkiv: Osnova. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/720721> [in Ukrainian].
9. Moysheva, S. H. Vykorystannya elektyvnykh kursiv dlya pidvyshchennya kvalifikatsiyi vchyteliv heohrafiyi ta ekonomiky. Part 1. URL: <http://ipro.com.ua/library/attachments/article/248/%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%20%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81%D0%B8.d.pdf> [in Ukrainian].
10. Navchalni prohramy. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-prohrami/> [in Ukrainian].
11. Navchal'ni prohramy 5–9 klasy. Naskrizni zmistovi liniyi. URL: <https://imzo.gov.ua/osvita/zagalno-serednya-osvita-2/navchalni-prohramy-5-9-klasy-naskrizni-zmistovi-liniji/> [in Ukrainian].
12. Nazarenko, T. H. (2013). *Metodyka navchannya heohrafiyi v profilnii shkoli: teoriia i praktyka: monohrafiia*. Kyiv: Pedahohichna dumka. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/9886/> [in Ukrainian].
13. Nazarenko, T. H., Puzikov, D. O. (2019). Osoblyvosti vprovadzhenntya kursiv za vyborom z ekonomichnoi heohrafiyi ta ekonomiky v osvitnii protsesi zakladiv zahalnoi serednoi osvity Ukrainy. *Heohrafiya, issue 15–16(379), 11–25*. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/71745> [in Ukrainian].

14. Pastyrska, I. (2011). Dosvid intehratsii zmistu dystsyplin pryrodnychoho tsykladu XX – pochatok XXI stolittia). *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. Uman: Vizavi, part 2, 240–247*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpu2011_2_33 [in Ukrainian].
15. Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 № 2145-19. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> [in Ukrainian].
16. Pro zatverdzhennya Kontseptsiiy profilnoho navchannya u starshiy shkoli: Nakaz MON vid 21.10.13 № 1456. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/37784/ [in Ukrainian].
17. Pro provedennya eksperymentu vseukrainskoho rivnia «Rozroblennia i vprovadzhennia navchalno-metodychnoho zabezpechennia intehrovanoho kursu «Pryrodnychi nauky» dlia 10–11 klasiv zakladiv osvity zahalnoi serednoi osvity» na serpen 2018 – zhovten 2022 roky»: Nakaz MON vid 03.08.2018 № 863. URL: <https://imzo.gov.ua/2018/08/06/nakaz-mon-vid-03-08-2018-863-pro-provedennya-eksperymentu-vseukrajinskoho-rivnya-rozroblennya-i-vprovadzhennya-navchalno-metodychnoho-zabezpechennya-intehrovanoho-kursu-pryrodnychi-nauky-dlya/> [in Ukrainian].
18. Topuzov, O. M., Samoilenko, V. M., Vishinikina, L. P. (2012). *Zahalna metodyka navchannia heohrafiï*. Kyiv: Kartohrafiia [in Ukrainian].
19. Prokopenko, O., Osadchenko, I., Braslavska, O. et al. (2020). Competence approach in future specialist skills development. *International Journal of Management, issue 11, 4, 645–656* [in Ukrainian].